

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The version of the following full text has not yet been defined or was untraceable and may differ from the publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/131283>

Please be advised that this information was generated on 2020-06-11 and may be subject to change.

KRITISCHE VOORREDE

DOOR

JOHANNES MONNIKHOFF

Lotte Jensen

(inleiding en redactie)

(VOOR-REDE.)

Het klaar en onderzochten
begrip der zaaken, die aan het
menscheleijk verstand voorgedragen
en van het zelve gekend worden.
zoo het ook in 't onderzoek der
waarheid noodig is, word boven al
ten opzichte van het Godlyk wezen
in betrekking tot zyne Scheppelen
bevoorwaard, overzigt. Want hoe
lijdelijk en onloochenbaar dat
Gods bestaan in afgetrokken be-
wysingeling van hem ook is, indien
men gelooft tot de kennisse zynen
Gewrochten, dat zuivere begrip van
hem verwaarloosd, en met de
kennisse der Scheppelen vermengd,
dan zullen daer zo zeer verolth
kende wezen ten eenemaal in ons
verstand verward, en niet meer on-
derzochten konnen worden; waar
door het gebeurt, dat men het
geen enkel aan God eigen is aan de
Scheppelen, en dat geen alleenig tot
de Scheppelen behoort aan God
houwt.

Afbeelding 3 Bladzijde uit de *Kritische voorrede* (folio 2r).

Datering van het handschrift Over de precieze datering van manuscript B, waar-
van de *Kritische voorrede* deel uitmaakt, tasten Spinozakenners nog altijd in het dui-
ter. Sinds de ontdekking van het waardevolle handschrift in het midden van de
negentiende eeuw hebben verschillende onderzoekers gepoogd om de datering vast te
stellen. Meinsma meent dat het niet vóór 1750 is geschreven, maar een motivering
voor deze stellingname geeft hij niet.¹ Wel vermeldt hij dat Monnikhoff in het bio-
grafische gedeelte van zijn voorrede het jaartal 1743 noemt als het jaar waarin het
huis van Spinoza's ouders werd verbouwd. Het handschrift moet dus na dat jaartal tot
stand zijn gekomen.² Freudenthal drukt zich wat voorzichtiger uit. Hij meent dat het
handschrift slechts globaal gedateerd kan worden. Het moet ergens tussen 1743, de
datum die door Monnikhoff genoemd wordt, en 1787, het jaar van de dood van
Monnikhoff, ontstaan zijn.³ Mignini tenslotte onderschrijft dat het jaartal 1743 geldt
als een *terminus a quo*, maar hij is, op grond van het gebruikte papier en het hand-
schrift, geneigd het veel later te dateren.⁴

Mignini had in 1986, toen zijn editie van de *Korte verhandeling* verscheen, nog
geen kennis van het bestaan van de handschriftenverzameling in Rotterdam. Die werd
in 1988 door Van Bunge ontdekt. Deze verzameling biedt de mogelijkheid om de
vraag naar de datering van manuscript B opnieuw te stellen. Op grond van stilistische
en inhoudelijke vergelijkingen van de *Kritische voorrede* met de Rotterdamse manu-
scripten wil ik een poging wagen om tot een nieuwe datering van het handschrift te
komen die, zoals zal blijken, licht afwijkt van die van Mignini.

¹ K.O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring. Historisch-kritisch studiën over Hollandse vrijgeesten* (1896), Utrecht 1980. Op p. 171n1 en op p. 349n4 drukt hij zich wat voorzichtiger uit: 'het bericht is door M. omstreeks 1750 geboekt.'

² Behalve het jaartal 1743 noemt Monnikhoff ook een aantal door hem geraadpleegde bronnen, waar-
onder Roukema's *Naam-boek der beroemde Genees- en Heelmeesters*, Goerees *Kerkelijke en Wae-
reldlijke Historien*, Bekkers *Kort begrip der Kerkelijke Historien*, Coerbachs *Woordenboek of stin-
kend Bloemhof* en *Toneel des Oorlogs* van Lambert van den Bosch. Deze bronnen kunnen echter
geen uitsluitsel bieden omtrent de datering van manuscript B.

³ J. Freudenthal, *Die Lebensgeschichte Spinoza's in Quellenschriften, Urkunden und nichtamtlichen
Nachrichten*, Leipzig 1899, p. 259-260.

⁴ F. Mignini, in B. de Spinoza, *Korte verhandeling van God, de mensch en deszelvs welstand / Breve
trattato su dio, l'uomo e il suo bene*, L'Aquila 1986, p. 49.

Het vroegste manuscript uit de collectie te Rotterdam dateert uit 1725. Verder omvat de verzameling twee brieven uit 1757, een afschrift van de *Vol-Seekere en Bondige Betooging* dat van vóór 1760 moet stammen, een aantal opstellen van ná 1763 en enkele ongedateerde manuscripten. Op grond van Monnikhoffs schrift valt geen conclusie te trekken omtrent de datering van manuscript B, want zijn schrift vertoont in de loop van de tijd geen opvallende wijzigingen. Ook het feit dat Monnikhoff Spinoza's *Ethica* gekend moet hebben bij het schrijven van de *Kritische voorrede* biedt geen uitkomst, want al in het vroegst gedateerde geschrift verwijst Monnikhoff naar het werk. Wel valt bij het doornemen van alle manuscripten een stilistische merkwaardigheid op. Schrijft Monnikhoff in het geschrift uit 1725 steeds *-hij*d (bijv. zelfstandighij, eeuwighij, nootsakelijkhij), in de geschriften van ná 1763 gebruikt hij konsekwent en zonder uitzondering het achtervoegsel *-heid* (*dus zelfstandigheid, eeuwigheid, nootsakelijkheid*). In de *Kritische voorrede* spelt Monnikhoff voortdurend *-hij*d. Dit zou er op kunnen wijzen dat de *Kritische voorrede* vóór 1763 tot stand kwam, maar grote voorzichtigheid blijft uiteraard geboden. Verschillende spellingswijzen konden door één en dezelfde schrijver naast elkaar gebruikt worden.

De in de vorige paragraaf gesignaleerde overeenkomsten tussen de *Kritische Voorrede* en enkele andere manuscripten van Monnikhoffs hand bieden misschien meer houvast om tot een datering van manuscript B te komen. In *De Afhankelijkheid der Schepzelen van God* staan enkele passages die sterk lijken op passages uit de *Kritische voorrede*. Zo plaatst Monnikhoff in beide geschriften Spinoza's opvattingen op één lijn met die van enkele wijsgeren uit de klassieke Oudheid en beide manuscripten bevatten een beknopte samenvatting van Spinoza's leer, voorzien van verwijzingen naar tekstplaatsen in de *Ethica*.⁵ Nog opvallender zijn echter de overeenkomsten tussen de *Kritische voorrede* en de *Vol-Seekere en Bondige Betooging*. De kritiek die Monnikhoff in dit door het legaat Stolp bekroonde geschrift formuleert is inhoudelijk gezien identiek aan die in de *Kritische voorrede*. In beide manuscripten wordt, ten einde de ongerijmdheid van Spinoza's opvattingen aan te tonen, bovendien de substantie met een klomp klei vergeleken. De desbetreffende passages vertonen letterlijke overeenkomsten.

Dat Monnikhoff de *Vol-Seekere en Bondige Betooging* al in 1757 voltooid had, dus twee jaar voordat die gepubliceerd werd, blijkt uit een brief aan Pieter Karreman uit 1757. Daarin schrijft Monnikhoff dat hij kort geleden een betoog over het bestaan van God heeft ontworpen.⁶ Daarmee moet hij de *Vol-Seekere en Bondige Betooging* bedoeld hebben, want de tien stellingen waarmee hij zijn betoog afsloot zijn bij de brief ingesloten. Het lijkt mij vanwege de grote overeenkomsten tussen beide manuscripten niet onwaarschijnlijk dat Monnikhoff de *Kritische voorrede* omstreeks dezelfde tijd als de *Vol-Seekere en Bondige Betooging* schreef, misschien enkele jaren eerder of later. Dit zou ook aansluiten bij de eerder gesignaleerde

spellingseigenaardigheid van het achtervoegsel *-hij*d in de *Kritische voorrede*, die in latere geschriften niet meer voorkomt. Ik ben dus geneigd het manuscript tussen de jaren 1743 en omstreeks 1763 te dateren, en niet zoals Mignini véél later dan 1743. Tenzij nieuwe manuscripten of bewijspplaatsen boven tafel komen die deze hypothese ondersteunen, blijft het echter een uiterst riskante zaak de datum van het manuscript B vast te willen stellen. Het is jammer dat Monnikhoff, wiens afschriften over het algemeen gekenmerkt worden door zo'n grote zorgvuldigheid, de datering van juist dit ene handschrift achterwege liet.

Verantwoording Monnikhoffs manuscript kent geen doorhalingen, noch schrijfcorrecties. Een kritisch apparaat was dan ook overbodig. Het teken | markeert de pagina-overgangen in het handschrift. Het eerste streepje markeert de overgang naar folio 2 verso, het laatste streepje de overgang naar folio 8 verso. Via aantekeningen in de kantlijn verwijst Monnikhoff op verschillende plaatsen naar Spinoza's *Zedekunst*, zoals die is afgedrukt in diens *Nagelate Schriften* (1677). Deze aantekeningen zijn hier weergegeven in voetnoten en tussen haakjes voorzien van commentaar. Eenmaal verwijst Monnikhoff naar een brief (nummer 72) uit de *Nagelate Schriften*. De passages waarnaar hij verwijst zijn – soms iets ingekort – afgedrukt en overgenomen uit Monnikhoffs eigen exemplaar van de *Nagelate Schriften*.⁷ Commentaar bij de teksteditie is weergegeven in de vorm van eindnoten.

Het hierna afgedrukte gedeelte uit de voorrede breekt op abrupte wijze af. Monnikhoff schakelt binnen één en dezelfde zin over van het formuleren van kritiek naar het verstrekken van gegevens over het leven van Spinoza. Met behulp van vierkante haken is aangegeven waar deze editie ophoudt en waar het biografische gedeelte begint. Voor het biografische gedeelte van de voorrede wordt de lezer verwezen naar de editie van C. Gebhardt.⁸

⁷ KB, 135 C22.

⁸ J. Monnikhoff, 'Beschrijving van Spinoza's leeven', *Chronicon Spinozanum* 4 (1926), p. 201-219.

⁵ *De Afhankelijkheid der Schepzelen van God* (1771). Zie ook de *Kritische voorrede*.

⁶ Brief 'Aan de Heer Pieter Karreman', gedateerd de 15e van de Wijnmaand 1757.

KRITISCHE VOORREDE

Het klaar en onderschijden begrip der zaaken, die aan het menschelijk verstand voorgedragen, en van het zelve gekend worden, zoo het ooit in 't onderzoek der waarheid noodig is, word boven al ten opzichte van het Godlijk wezen, in betrekking tot Zijne Schepzelen beschouwd, vereijst. Want hoe duidelijk en onloochenbaar dat Gods bestaan in afgetrokke bespigeling (a) van hem ook is, indien men, gekeerd tot de kennisse zijner Gewrochten, dit zuivere begrip van hem verwaarloosd, en met de kennisse der Schepzelen vermengd, dan zullen deeze zoo zeer verschillende wezens ten eenemaal in ons verstand verward, en niet meer onderschijden kunnen worden; waar door het gebeurd, dat men het geen enkel aan God eigen is aan de Schepzelen, en 't geen alleenig tot de Schepzelen behoort aan God komt toe te passen: het welke van zoo schadelijke gevolgen is, dat het als de voornaamste bronwel der beschouwige Godverzaaking of Vergoding van het Schepzel is te achten. Waar door dan, hoewel het Godlijke niet ten vollen word geloofend, alles wat 'er is en bestaat onder de uijtbeelding van een eenig wezen of Zelfstandighid vervalld. Welk wangevoelen, hoewel oud-tijds van veele der Griekse Wijsgeeren, als Anaximander, Theodorus, Xenophanus, en daar na in latere dagen van veele anderen, onder verschijden Volkeren, en wel aller meest de Sineesen, omhelsd zijnde (b), onder ons ten laatste in de zeventiende eeuw na Christus van Benedictus de Spinoza met een Wiskundeg kleed (c) omhangen is; om (waare het mogelijk) die wanschikkelijke gedachten door zoodanig optooijzel aanneemelijk en smaakelijk voor de zulke te maaken, welke daar mee ingenoomen thans noch buiten staat bennen om Gods instraaleng ten eenemaale van zig af te keeren, en ganschelijk in zijn bestaan te verwerpen. Hier toe dan

Spinoza zijne Zedekunst gericht hebbende om alles wat 'er is tot een eenige Zelfstandighid⁹ te brengen, benoemd dezelve met de naam van God, als bepalende die¹⁰ een wezend te zijn, die volstrektelijk oneindig of uijt oneindige toeëigeningen bestaat, van de welke ieder een eeuwige oneindige wezendhijdt uijtdrukt. Maar zig tot de bizondere dingen keerende, vereerd hij deeze, voor zoo verre zij onder een zelve natuur en uijtbeelding vallen met de naam van Gods toeëigeningen¹¹, die bij

⁹ Deel I. Voorst: 8, 14, 15. en Deel 2. Voorst: 7. Bijv: (Deel I, Voorst. 8: 'Alle zelfstandigheit is nootzakelijk oneindig.' Deel I, Voorst. 14: 'Buiten God kan geen zelfstandigheit wezen, noch bevat worden.' Deel I, Voorst. 15: 'Alles dat 'er is, is in God, en zonder God kan 'er niets zijn, noch bevat worden.' Deel II, Voorst. 7, Bijv.: 'Wy moeten, eer wy hier wijder voortgaan, aan 't gene, dat wy in 't eerste deel getoont hebben, gedenken; te weten dat al't geen, 't welk, als wezenheit van zelfstandigheit stellende, van een onëindig verstant bevat kan worden, alleenlijk tot een enige zelfstandigheit behoort, en by gevolg, dat d'uitgestrekte, en de denkende zelfstandigheit een en dezelfde zelfstandigheit is, die nu onder deze, en dan onder die toeëigening begrepen word. In dezer voegen is ook de wijze van d'uitstreking, en het denkbeeld van die wijze een en de zelfde zaak, doch op twee wijzen uitgedrukt [...].')

¹⁰ ^{de} Bep: (Deel I, Bep. 6: 'By God versta ik een wezend, volstrektelijk onëindig: dat is, een zelfstandigheit, die uit onëindige toeëigeningen bestaat, van de welken yder een eeuwige onëindige wezenheit uitdrukt.')

hemd¹² oneindig in natuur en getal zijn; hoewel hij daar van maar slegts twee, namelijk¹³ de Denkende en Uijtgestreckte magteg is om bij te brengen: welkers ontalijke bizonderheeden, en geduurig verwisselende onderschijdingen, die zij in zig hebben¹⁴, met de naam van derzelve aandoeningen worden begroet; die dus als zoo veele wijzen van Gods toeëigeningen zijn, waar mee de I zelve op zoekere en bepaalde wijze worden uijtgedrukt. Het geen duidelijk hier op uijt komt, dat de gansche verzameling van alles wat 'er bestaat God, en buiten dezelve niets in wezen is.

Maar hoe strijdeg dit ook zij met het geene van God en van de bizondere dingen in ons kennelijk is, kan daar uijt worden afgenomen; nademaal Gods denkbeeld (d) aan ons zijn volstreckte volmaakthijdt en geheel enkele eenzelvige genieting der wezendlijkhijdt door zijn wezendhijdt vertoond, waar uijt volgd, nadien 'er in hem geen voorgaande noch navolgende kan zijn en opkomen, als konnende niet van iet dat tot zijn wezendhijdt behoort ontbloom en versteeken worden, of het zelve van elders buiten zig verkrijgen, dat 'er derhalven in God geen aandoeningen of wijzen van Gods toeëigeningen kunnen zijn, waar mee dezelve op zoekere en bepaalde wijze worden uijtgedrukt. En dewijl wij nochtans zoodanige wijzen en veranderingen in

¹¹ ^{de} Bep: met de 10^{de} Voorst: en deszelfs Bijvoegzel. (Deel I, Bep. 4: 'By toeëigening versta ik 't geen, dat het verstant wegens de zelfstandigheit, als haar wezenheit stellende, bevat.' Deel I, Voorst. 10: 'Yder toeëigening van een enige zelfstandigheit moet door zich bevat worden.' Deel I, Voorst. 10, Bijv.: 'Hier uit blijkt dat, hoewel twee toeëigeningen, zakelijk onderscheiden, bevat worden, (dat is d'een zonder hulp van d'ander,) wy echter daar uit niet kunnen besluiten dat zy twee wezenheden, of twee verscheide zelfstandigheden stellen: want dit behoort tot de natuur van de zelfstandigheit, dat yder van haar toeëigeningen door zich bevat word: dewijl alle de toeëigeningen, die zy heeft, altijd gelijkelijc en te zamen in haar geweest hebben, en d'een niet van d'ander heeft voortgebracht kunnen worden; maar yder op zich zelve de zakelijckheit, of het zijn van de zelfstandigheit uitdrukt. 't Is dan verre van daar, dat het ongerijmt zou wezen, dat men aan een enige zelfstandigheit veel toeëigeningen zou toevoegen: ja daar is in de natuur niet klaarblijkelijker, dan dat yder wezend onder enige toeëigening bevat moet worden. En hoe het meer zakelijckheit, of zijn heeft, hoe het ook meer toeëigeningen heeft, die nootzakelijckheit, of eeuwigheit, en onëindigheit uitdrukken: en by gevolg is 'er ook niets klaarblijkelijker, dan dat een wezend, 't welk volstrektelijk onëindig is, nootzakelijc (gelijk wy in de Zeste Bepaling aangewezen hebben) dus bepaalt moet worden: een wezend, dat uit onëindige toeëigeningen bestaat, van de welken yder zekere slach van wezenheit, die eeuwig en onëindig is, uitdrukt. [...].')

¹² Verklaring van de 6 Bep: (Deel I, Bep. 6, Verkl.: 'Ik zeg volstrektelijk, en niet in zijn geslacht onëindig: want van al 't geen, dat alleenlijk in zijn geslacht onëindig is, kunnen wy onëindige toeëigeningen ontkennen: (dat is, men kan onëindige toeëigeningen bevatten, die tot des zelfs natuur niet behoren) maar tot de wezenheit van 't geen, dat volstrektelijk oneindig is, behoort al 't geen, 't welk wezenheit uitdrukt, en geen ontkennen insluit.')

¹³ Voorst: 14. Toegift 2. en Deel 2, Kund: 5. als meede Voorst: 1, 2. (Deel I, Voorst. 14, Toegift 2: 'Ten tweeden volgt, dat d'uitgestrekte en denkende zaak of Gods toeëigeningen, of (volgens d'eerste Kundigheit) aandoeningen van Gods toeëigeningen zijn.' Deel II, Kund. 5: 'Wy gevoelen en bemerken geen bezondere dingen, of niets van de genatuurde natuur, dan lighamen, en wijzen van denken.' Deel II, Voorst. 1: 'De denken is een toeëigening van God, of God is een denkende zaak.' Deel II, Voorst. 2: 'D'uitstreking is een toeëigening van God, of God is een uitgestrekte zaak.')

¹⁴ Deel I, Voorst: 25. Toegift: (Deel I, Voorst. 25, Toegift: 'De bezondere dingen zijn niets anders, dan aandoeningen van Gods toeëigeningen, of wijzen, door de welken Gods toeëigeningen op een zekere en bepaalde wijze uitgedrukt worden. Het bewijs blijkt karelijk uit de vijftiende Voorstelling, en uit de vijfde Bepaling van dit deel.')

en buiten ons bespeuren, zoo is het blijkelyk, nadien die tot Gods wezen niet behorende, noch in 't zelve vervangen kunnen zijn, dat ze daar mee vormelyk (e) niets gemeen hebben, maar daar van ten eenemaal verschillen, en buiten hem bestaan.

Doch het zal 'er dan op aankomen van waar de eindige bepaalde en veranderlijke dingen hun wezen en bestaan verkrijgen. Het is zeker dat ze dit niet uijt kragt van haar eigen natuur en weezendhij of door zig zelven bezitten; want schoon wij uijt de natuur eener Zelfstandighij, enkel als zoodanig aangemerkt, niet kunnen opmaaken hoedanig dezelve, 't zij eindig of oneindig, uijtgestrekt of denkende is, de natuur eener volstreckte Zelfstandighij of weezen dat door zig bestaat bevat noodzaakelyk een geheele en gelijke genieting van alles wat tot deszelfs weezendhij behoort, zonder daar van iet te kunnen ontbeeren, verliesen, of ontfangen, en sluij derhalven alle wijzen en veranderingen uijt. Waar uijt volgd, dat alle wijziglijke en veranderbaare zaaken van iet anders komen af te hangen; en dat God, vermits hij van iet buiten zig niet kan onkundig, noch deez zijn wetenschap daar van ontleend zijn, derzelver oorzaak is: waar door hij, uijt kragt van zijn wil, door wien dezelve bestaan, en van welke hij meewust is, zijne Gewroten kend.

En schoon wij Schepzelen, die eindig onder afhangen en in duuring bestaan, niet weten hoedanig die voortbrenging van een dadelijk en stellig (f) gewrogt geschied, zoo zal echter, daar twee dingen worden gekend, uijt welke een derde volgd van wiens bijzondere kennis wij versteeken zijn, dit derde ook ten vollen zeker weezen. En zoodanig is het hier geleegen; want waarachtig zijnde dat God een wezen is buiten welke niet iet door zig bestaan kan, en 't effens dat 'er zoodanige zaaken buiten hem bestaan, die geenzins door haar eigen kragt maar van iet anders hun bestaan ontfangen, zoo volgd dit zoo klaar als onvermijdelijk besluij, dat God derzelver oorzaak is: blijvende dus niet de veroorzaaking maar wel de wijze of 't hoe van dien, als van de veroorzaaking zelf niet verschillende, en dienvolgende alleen tot God behorende, en in geen Schepzel konnende vallen, aan ons ten eenemaale onbekend; doch geenzins teegenstrijdig. Daar, zoo de zaak ter andere zijde na de meening van Spinoza word gezien, dezelve veele onoplosselijke swaargheeden met zig voerd, en vol van ongerijmdheeden is. Want

Spinoza voerd tusschen de Zelfstandighij en haare wijzen niet enkel de onderschijding in die tusschen dezelve waar te neemen is, maar hij doet hun zelf zoodanig in natuur en weezendhij verschillen, als of het gansch van een geschijden zaaken waaren; alzoo hij van de eerste bevestigd, dat ze¹⁵ oneindig¹⁶ eeuwig en¹⁷ ondeelbaar

¹⁵ Deel I. Voorst. 8. (Deel I, Voorst. 8: 'Alle zelfstandigheid is nootzakelijk oneindig.')

¹⁶ Voorstel 11. (Deel I, Voorst. 11: 'Godt, of een zelfstandigheid, uit onëindige toeëigeningen bestaande, van de welken yder een eeuwige en onëindige wezenheit uitdrukt, moet nootzakelijk wezenlijk wezen.')

¹⁷ Voorst. 12, 13. (Deel I, Voorst. 12: 'Men kan geen toeëigening van zelfstandigheid warelijk bevatten, uit de welke volgt dat de zelfstandigheid gedeelt kan worden.' Deel I, Voorst. 13: 'Een zelfstandigheid, die volstrekkelijk onëindig is, is ondeelbaar.')

is; en van de laatste, dat ze¹⁸ eindig deelbaar, en¹⁹ van een bepaalde weezendlijkheid zijn. En vermits bij hem²⁰ de uijtgestrektheid eene van God of des Zelfstandighijds oneindige toeëigeningen is, zoo klampt hij²¹ daar aan alles wat onder de bevattings van eeuwigheid en oneindigheid te vooren komt; terwijl hij daar 'n teegen van de bijzondere Lichaamen wil, dat dezelve eindig deelbaar en uijt deelen te zamen gezet bestaan. Teegenstrijdigheden voorwaar zoo groot als men eenige kan verzinnen; want wijl de bijzondere dingen niet buiten de Zelfstandighij waar van zij wijzen zijn begrepen kunnen worden, alzoo hij hun zelf komt te bepalen²² in iet anders (dat is in de Zelfstandighij) te zijn, daar door zij ook bevat worden, zoo is het derhalven klaarblykelyk dat alle de gestelde veranderingen in de Zelfstandighij zelve komen voor te vallen: die, schoon zij als Zelfstandig aangemerkt altoos dezelve blijft, nochtans in haar wijziglijk bestaan geduurige veranderingen onderworpen, en dus nimmermeer eenzelvig is. Het welke hier uijt klaarelyk word begrepen, indien men een klomp klij, als Zelfstandig aangemerkt, in zijn wijziglijk bestaan bevat van rond vierkant l te worden, terwijl ondertusschen de klij als klij de zelve blijft; waar vald die gestelde verandering in voor? in de klij? of in haar ronde gestalte? immers niet in de laatste, nadien die bij de opkomst eener andere gestalte word verwoest en ophoud; daar in teegendeel alwaar verandering voorvald een blijvend onderwerp ter verandering moet zijn, in wien dezelve gebeurt: en derhalven geschied deez verandering in de klij, ten aanzien haarer gestalte. En dus is 't met de denkende en lichamelijke

¹⁸ Voorst. 15. Bijv.: (Deel I, Voorst. 15, Bijv.: '[...] Indien echter iemand vraagt waarom wy van natuur zo genegen zijn tot de hoegrootheid te delen, zo zal ik aan hem antwoorden, dat wy de hoegrootheid op twee wijzen bevatten, te weten als van de stoffe afgetrokken, gelijk wy ons de zelfde gemeenelyk inbeelden, of als zelfstandigheid, 't welk van 't verstant alleen, zonder behulp van d'inbeelding, geschied. Indien wy dan op de hoegrootheid merken, gelijk zy in d'inbeelding is, 't welk meermaals, en lichteliker van ons gedaan word, zo zal zy eindig, deelbaar, en uit delen te zamen gezet, bevonden worden. Maar indien wy op de zelfde, gelijk zy in 't verstant is, merken, en haar als zelfstandigheid bevatten; 't welk zelden, en zeer zwarelyk geschied: zo zal zy, gelijk wy alreë genoeg gevoelt hebben, onëindig, enig en ondeelbaar bevonden worden, 't welk aan alle de genen, die onderscheid tusschen inbeelden en verstant kunnen maken, klaarelyk genoeg bekend zal zijn, voornamelyk zo men ook hier op merkt, dat de stoffe overal de zelfde is, en dat wy daar in geen delen onderscheiden, dan voor zo veel als wy bevatten dat de stoffe verscheidelyk aangedaan is; om 't welk haar delen alleenlyk in de wijze, en niet zakelyk onderscheiden worden. Tot een voorbeeld, wy bevatten dat het water, voor zo veel het water is, gedeelt, en dat zijn delen van malkander gescheiden kunnen worden: maar niet voor zo veel het lichamelijke zelfstandigheid is: want voor zo veel het zodanig is, kan het niet gescheiden, noch gedeelt worden. Wijders, 't water, voor zo veel het water is, word voortgebracht, en vergaet: maar voor zo veel het zelfstandigheid is, word niet voortgebracht, en vergaet ook niet. [...].')

¹⁹ Voorstel 28. (Deel I, Voorst. 28: 'Yder bezonder ding, of dat eindig is, en een bepaalde wezenlijkheit heeft, kan niet wezenlyk zijn, noch tot werken bepaalt worden, zo het niet van een andere oorzaak, die ook eindig is, en een bepaalde wezenlykheit heeft, bepaalt word tot wezenlyk te zijn, en tot te werken. Wijders, deze oorzaak kan ook niet wezenlyk zijn, noch tot werken bepaalt worden, zo zy niet van een andere, die ook eindig is, en een bepaalde wezenlykheit heeft, tot wezenlyk te zijn, en tot te werken bepaalt word: en dus tot aan 't onëindig.')

²⁰ Voorstel 13. Toegift 2. en Deel I. Voorstel 2. (Waarschijnlijk bedoelt Monnikhoff niet Deel I, Voorst. 13, Toegift 2, maar Deel I, Voorst. 14, Toegift 2: zie hierboven. Waarschijnlijk bedoelt Monnikhoff niet Deel I, Voorst. 2, maar Deel II, Voorst. 2: 'D'uitstrekking is een toeëigening van God, of God is een uitgestrekte zaak.')

natuur geleegen, dat, schoon 'n iegelijk van die als Zelfstandig angemerkt de zelve blijven, zij (dit niet te min) echter in de ontfangen en genieting harer wijzen geduurige veranderingen ondergaan. Hoe is 't nu moogelijk van zaken die dus geduurige veranderingen en verwisselingen van wijzen onderworpen zijn te bevestigen, dat dezelve geheel eenzelvig en onveranderlijk bestaan? Dit waare het zelve als dat het veelvuldige een en enkel, het deelbare ondeelbaar, en het duurende volstrekt eeuwig is: dat nochtans van Spinoza ten volle word beweerd, met dezelve zaak op verschijde wijze aan te merken en te benoemen (g).

Daar 'n booven, voor zoo veel in 't bijzonder de Lichamelijke natuur betreft, dezelve bestaat, in 't algemeen aangemerkt, uijt een verzameling van veele deelen, die van elkanderen zakelijk onderschijden zijn, en wiens vereeniging (die alleen in 'er onderlinge en oppervlakkige aanraakingen bestaat) veel min de verwisseling van dien (welk derzelver beweging steld) geenzins tot haar natuur behoort, of daar uijt komt te volgen: en dieshalven is ze een lijdelijk onderwerp (h), dat niet alleen na wijze maar ook na weezen afhangt van een oorzaak buiten zig, van wien ze vormelijk na haar geheele weezendhij verschilt. Ik zeg niet alleen na wijze (i), maar ook na weezen; want een zaak die door zig zelve, of uijt kragt van haar eigen natuur bestaat is in geenig opzigt het vermoogen van iet anders onderworpen. l

En of schoon Spinoza wil²³, dat de uijtbrjding, zonder 't behulp der inbeelding (j), van het verstand als Zelfstandighij bevat, eenig en ondeelbaar bevonden, en in de

²¹ Deel 1. Voorst. 15. Bijv. en Brief 72. (Deel I, Voorst. 15, Bijv.: zie hierboven. Brief 72: *Antwoord op de voorgaande*. B.D.S. aan.... [de weledele en zeer geleerde heer Ehrenfried Walther von Tschirnhaus]: „MYN HEER, Dat gy verzoekt of uit de bevatting van d'uitgestrektheid alleen de verscheidenheit der dingen van voren betoogt kan worden, ik acht dat ik alrêe klerelijk genoeg ge- toont heb, dat dit onmogelijk is, en dat dieshalven Deskartes de stoffe qualijk door d'uitgestrektheid bepaalt; maar dat zy nootzakelijk door een toeïgening, die d'eeuwige en onêindige wezentheit uitdrukt, verklaart moet worden. Maar misschien zal ik, zo wy in 't leven blijven, met u eens klerelijker hier af handelen: want ik heb tot noch toe niets hier af in ordening konnen schicken. Doch dat gy'er bijvoegt, dat wy uit de bepaling van yder zaak, in zich aangemerkt, niet meer dan een enige eigenschap konnen afleiden; dit heeft misschien plaats in d'enkelste dingen, of in de wezenden der reden, tot de welken ik ook de gestalten betrek maar niet in de zakelijke dingen. Want hier uit alleen, dat ik God bepaal een wezend te zijn, tot welks wezentheit de wezentlijkheit behoort, besluit ik veel van zijn eigenschappen; te weten dat hy nootzakelijk wezentlijk is, dat hy enig, onveranderlijk, onêindig, enz. is. Op deze wijze zou ik veel andere voorbeelden konnen bijbrengen, die ik heden achterlaat. Eindelijk verzoek ik dat gy verneemt of de Verhandeling van de Heer Huet (te weten tegen onze Godgeleerde staatkundige Verhandeling) van de welke gy te voren geschreven hebt, alrêe uitgegeven is, en of gy een afdruksel aan ons kont verzenden: wijders, of gy nu weet wat die dingen zijn, die men onlangs van de wanschaduwing gevonden heeft. Vaar wel, enz. d'Uwe B.D.S. Hage, 15 Jul. 1676.” [Aantekening: Deze brief is gericht aan de Duitse graaf Ehrenfried Walther von Tschirnhaus (1651-1708), die gedurende de jaren 1668-1675 in Leiden studeerde. Via de Amsterdamse arts Schuller kwam Von Tschirnhaus in contact met Spinoza. De Duitser, in wijsgerig opzicht een belangrijke leerling van Spinoza, wist aan Spinoza een aantal indringende vragen te stellen. Zie voor een moderne vertaling uit het Latijn van deze brief met aantekeningen: B. de Spinoza, *Briefwisseling*, Amsterdam 1977, brief 83, p. 428-429 en 513.]

²² Deel 1. Bep. 5. (Deel I, Bep. 5: 'Bij wijze versta ik d'aandoeningen der zelfstandigheid, of dit, 't welk in iets anders is, daar door het ook bevat word.')

²³ Deel 1. Voorst. 15. Bijvoegzel. (Deel I, Voorst. 15, Bijv.: zie hierboven.)

stof geen deelen onderschijden worden, dan voor zoo veel als wij bevatten dat die verschijndelijk is aangedan, om 't welke haare deelen in de wijzen en niet zakelijk onderschijden worden: zoo zal dit, wel bezien, tot staving zijner ongerijmden waanen geenig steunzel bij zetten. Want hoe is 't moogelijk eenige de minste beweging in zoo een ondeelig onderwerp te begrijpen! of 't moest zijn in een verwisseling van geboerschap en onderlinge aanraaking, die het onderling met iet anders, dat van de zelve natuur en van haar onderschijden was. Maar vermits buitjen de aan ons bekende stof geen andere uijtgebrjide Zelfstandighij bevat kan worden, noch haare beweging, als beweging aangemerkt, tot wat anders eenige betrekking heeft, waar in ze te gelijk zou voorvallen, zoo volgd l onwraakbaar, zoo wel na 't zuijvere verstand als in opzigt onzer bezinning en verbeelding (k), dat de zelve ten minste uijt zoo veele deelen bestaat, als daar in 't effens onderschijdene wijzen van bewegingen komen voor te vallen. Dewijle nu het eene deel geen andere tot haar bestaan vereischt, maar daar van uijtsluit, zoo volgd derzelver vereeniging niet uijt haar natuur, maar door een oorzaak van buiten, waar van zij in alles afhangen; die hun derhalven in zulk 'n wisselbaar verband te zaamen heeft geklonken.

Doch zoo eenige zaken elkanderen komen uijt te sluijen zoo is zulks de denkende en uijtgestrekte natuur, waar aan wij menschen deel hebben, die den eene zonder den andere verstaan en bevat worden, en wel zoodanig, van geene de minste gemeenschap na hun weezen noch wijze van bestaan te hebben.

En derhalven verstrekt het voor de aller uijterste ongerijmdhij om tot God, in de welke niets l te begrijpen is dan het geene van natuur volstrekt volmaakt elkanderen insluit, de voorgestelde denking en uijstrekking²⁴ als toeïgeningen te betrekken van wien²⁵ een ieder een eeuwige oneindige weezendhij uijtdrukt.

Gelijk nu de ongerijmdhij van Spinoza's wan-gedagten aan alle zijden uijtblijkt, zoo straald ook de valshij zijner gewaande Betoogingen van dien aan alle kanten door; als steunende dezelve op willekeurige Bepaalingen, en zoo genaamde Kundigheeden, die voor het meerendeel vals of dubbelsinnig zijn: waar op dan Voorstellen van 'n dus even gelijke aart en hoedanighij gevestigd worden; wiens Betoogingen niet alleen zoodanige zaken ter bewijs bij brengen die vals of in geschil zijn, maar zig veelmaalen ook beroepen op dingen als in voorgaande Voorstellen betoogd, die aldaar niet te vinden, veel min bewezen bennen. Invoegen dit Meetkundig zamenstel niet minder dan de naam van Wiskundig mag verdienen; gelijk wij duidlijk en l onwrikbaar, indien zulks noodig was, vertoonen konde: maar nadien dit al-ree voor langen tijd van veele geachte en doorploegde verstanden (l) niet min nauwkeurig als omstandig is verrigt, zoo zullen wij veel liever belangende deszelfs Schrijver dit van hem zeggen, namendlijk dat

[Amsterdam was de stad zijner geboorte etc. Zie verder Gebhardt]

²⁴ Deel 1. Voorst. 14. Toeg. 2 en Deel 2. Voorst. 1, 2. (Deel I, Voorst. 14, Toeg. 2: zie hierboven.)

²⁵ Deel 1. Bep. 6. (Deel I, Bep. 6: zie hierboven.)

AANTEKENINGEN:

- a. Abstract beschouwd.
- b. Monnikhoff kan over de leer van de Chinezen gelezen hebben in de Nederlandse vertaling van Bayle's lemma over Spinoza in zijn *Dictionnaire historique et critique*, vervaardigd door F. Halma in 1698. Hierin wordt verteld dat de Chinezen het bestaan een grote hoeveelheid geesten in het Heelal veronderstellen, waarvan elk door zichzelf bestaat en door een inwendig beginsel werkzaam is. Bovendien kennen de Chinezen aan alle dingen geesten toe, zowel goede als boze, die de daden in alle lichamen veroorzaken. Deze 'ongodistery' is algemeen onder de Chinezen verspreid, aldus Bayle, die besluit met de mededeling dat de leer van de Chinezen nog altijd minder afschuwelijk is dan die van Spinoza, P. Bayle, *Het leven van B. de Spinoza, met eenige Aantekeningen over zyn Bedryf, Schriften, en Gevoelens: Door den Heer Bayle, Leraar der Wysgeerte te Rotterdam. Nevens een kort betoog van de Waarheit des Christelyken Godtsdiensts; [...] door den Heer Jaquelot, [...]*, vertaling F. Halma, Utrecht 1698, p. 112-116.
- c. Monnikhoff doelt op de geometrische methode die Spinoza volgt in zijn *Ethica*. Volgens Monnikhoff probeert Spinoza zijn leer tevergeefs verteerbaar en acceptabel te maken door die in een wiskundig stelsel te gieten.
- d. (Lat.) *idea dei*: Het verstandelijke begrip of idee dat wij hebben van God.
- e. (Lat.) *formaliter* (wezenlijk, eigenlijk, echt). Vormelijk wordt hier in een betekenis gebruikt die tegengesteld is aan die van het begrip *stoffelijk* (bezien vanuit het materiaal waaruit iets is opgebouwd; Lat. *materialiter*).
- f. (Lat.) *actualis et positivus*: Twee begrippen afkomstig uit de aristotelische natuurfilosofie. Volgens Aristoteles gold de beweging of verandering als eerste en meest fundamentele eigenschap van ieder fysisch wezen. Alles maakt een ontwikkeling door van potentie ('zijnde-in-aanleg') naar actualiteit ('zijnde-in-act'). Uit het zijnde in potentie of aanleg ontstaat het zijnde in act.
- g. Mogelijk heeft Monnikhoff zich voor deze passage, waarin hij de substantie vergelijkt met een klomp klei, laten inspireren door passages uit Descartes' *Meditaties*, Deurhoffs *Voorleeringen van de heilige Godgeleerdheid, steunende op de beginzelen van waarheid en deuchd* en Bayles kritiek op Spinoza. Zie elders in dit nummer.
- h. (Lat.) *subject*: Een drager van eigenschappen.
- i. (Lat.) *modus*. Hier: bestaanswijze.
- j. De verbeelding (*imaginatio*) berust volgens Monnikhoff op zintuiglijke ervaringen.
- k. Monnikhoff maakt een onderscheid tussen drie vormen van kennis. In de ziel bestaan 'bezinning', 'verbeelding' en 'denking'. Bezinning en verbeelding zijn volgens Monnikhoff afhankelijk van zintuiglijke informatie en behoren tot het lichamelijke deel van de ziel. Hij noemt de ziel denking voor zo ver die uit denken bestaat. In deze passage refereert Monnikhoff aan alle drie de kenvermogens: Hij spreekt zowel van

kennis die gebaseerd is op zintuiglijke ervaringen (onzer bezinning en verbeelding) als van de verstandelijke kennis (het zuivere verstand). Spinoza maakt in zijn *Ethica* (deel II, propositie 40, scholium 2) eveneens een onderscheid tussen drie verschillende soorten kennis: verbeelding (*imaginatio*), verstandelijke kennis (*ratio*) en intuïtieve kennis (*scientia intuitiva*). De verbeelding is de laagste vorm van kennis, omdat die gebaseerd is op zintuiglijke ervaringen (*sensus*). Verstandelijke kennis staan hoger in de hiërarchie der kenvermogens, omdat ze ware kennis opleveren. Monnikhoffs kentheorie wijkt af van die van Spinoza doordat Monnikhoff nergens van de derde vorm van kennis, de intuïtieve kennis, spreekt.

I. Te denken valt aan Pierre Bayle, die in zijn *Dictionnaire historique et critique*, Rotterdam 1697, een lemma aan Spinoza wijdde en forse kritiek op diens leer formuleerde. Ook de Duitse geleerde Wittich en de Fransen Aubert de Versé en Lamy behoorden tot Spinoza's felste bestrijders. Wittich, die enige tijd hoogleraar in de theologie te Leiden was, leverde kritiek op Spinoza in zijn *Anti-Spinoza, sive examen ethices Benedicti de Spinoza* (1690). Lamy deed dat in *Nouvel athéisme renversé ou réfutation du système de Spinoza* (1696) en Aubert de Versé in *L'impie convaincu ou dissertation contre Spinoza dans laquelle on réfute les fondements de son athéisme* (1684). Ook onder Nederlandse geleerden waren bestrijders van Spinoza's opvattingen te vinden. In dit verband kunnen bijvoorbeeld de namen worden genoemd van Van Blyenbergh, Deurhoff, Tuinman, Bredenburg, Hartman en Nieuwentijt. Laatstgenoemde was van mening dat Spinoza onrechtmatig gebruik maakte van de mathematische methode. Nieuwentijt formuleerde zijn bezwaren in de *Gronden van Zekerheid of de regte betoogwyze der wiskundigen, so in het denkbeeldige, als in het zakelyke: Ter Wederlegging van Spinozas denkbeeldig samenstel; en ter aanleiding van eene sekere sakelyke wysbegeerte*, Amsterdam 1720. Ook in zijn bekendere boek *Het regt gebruik der Wereltbeschouwingen* (1715), dat aan het begin staat van de achttiende-eeuwse fysicotheologische traditie, bekritiseerde Nieuwentijt Spinoza's wiskundige stelsel.